

Функції спецслужб та основні напрями контррозвідувального захисту державних інтересів у Російській імперії на початку ХХ століття

Б.В. Бернадський,
кандидат історичних
наук, доцент,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто основні напрями контррозвідувальної діяльності спецслужб Російської імперії напередодні Першої світової війни.

В статье рассмотрены основные направления контрразведывательной деятельности спецслужб Российской империи накануне Первой мировой войны.

The paper examines the main areas of counter-intelligence activities of special services of the Russian Empire on the eve of the First World War.

Ключові слова: функції, напрями, контррозвідка, режим секретності, спецслужби, державна безпека.

Постановка проблеми

Питання функцій і напрямів діяльності спецслужб невіддільні від проблеми їх реформування, визначення ролі та місця в державному апараті, відповідальності перед суспільством. Одним із методів вирішення цієї проблеми є історична ретроспекція.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

З огляду на зазначене напрями діяльності спецслужб Російської імперії викликають зацікавлення багатьох учених. Передусім варто відзначити праці О. Ярмиша, З. Перегудової, С. Жарова, Б. Старкова та С. Галвазіна.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Однак більшість авторів зосередилися на розгляді концептуальних проблем. Водночас, напрями власне контррозвідувальної діяльності, крізь призму функцій спецслужб, досліджені недостатньо.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд основних напрямів контррозвідувальної діяльності спецслужб Російської імперії напередодні Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сучасні вчені виділяють загальні та допоміжні функції в роботі спецслужб [1; 2]. До загальних відносять інформаційну, керівну, прогностичну, організаційну, координаційну та контрольну функції.

Інформаційна – одна з функцій будь-якої спецслужби, що дає можливість мати уявлення про характер і обстановку в країні та за кордоном, своєчасно приймати необхідні рішення щодо ліквідації загроз. Вона передбачає збирання, фіксацію, оброблення, аналіз інформації та передачу її відповідним органам. Прогностична функція означає прогнозування позитивних і негативних явищ, процесів у тій чи іншій діяльності, вірогідність настання тих чи інших результатів.

Організаційну функцію, за допомогою якої створювалася та формувалася контррозвідка, можна розглядати у двох аспектах: по-перше, як діяльність із побудови та вдосконалення структури відповідних органів; по-друге – як діяльність із вжиття відповідних заходів із боротьби з державними злочинами.

Керівництво характеризується як функція, за допомогою якої спрямовувалася

діяльність державних органів з метою досягнення запланованих результатів їхньої діяльності. Координація ж давала змогу узгоджувати їх дії при досягненні яких-небудь спільних цілей і виконанні спільних завдань. Варто вказати на неналежну організацію цієї функції саме стосовно контррозвідувальної діяльності, про що йтиметься нижче.

За допомогою контрольної функції визначався ступінь відповідності дій тих чи інших осіб нормам державної безпеки. Так, контрольний характер мало здійснення контррозвідувального нагляду, а також безпосереднього контролю за виконанням покарань за вчинення державних злочинів.

Допоміжні (обслуговуючі) функції не впливають безпосередньо на діяльність об'єкта управління (у цьому й полягає їх обслуговуючий і допоміжний характер). До них відносилися функції, пов'язані з адміністративно-господарським обслуговуванням: оформленням і розмноженням необхідних документів, здійсненням діловодства, забезпеченням господарськими засобами тощо.

Що ж до напрямів контррозвідувальної діяльності, то першочерговими об'єктами оперативного обслуговування стали військово та морське міністерства, внутрішніх справ (МВС), закордонних справ (МЗС), торгівлі та промисловості, юстиції, шляхів сполучення, фінансів, народної освіти, імператорського двору [3, с. 45].

З початку XX ст. світ активно рухався до війни. Тож, передусім, увага зверталась на військово відомство та захист військової таємниці, боротьбу з таким видом злочину, як військова зрада. Вивчення осіб потенційних секретноносіїв розпочиналося вже на стадії підготовки їх до вступу на військово службу. Це стосувалося не лише офіцерського, а й солдатського та матроського складу, передусім осіб, «котрі порушують клопотання про допущення їх до відбуття військової повинності на правах вільнонайманих» [4, с. 129-130; 5, арк. 37; 6, арк. 3].

Офіцерський корпус під особливий нагляд потрапив після російсько-японської

війни. Командирам полків періодично надсилалися своєрідні «чорні списки», що склалися по трьох лініях: Департаменту поліції, жандармській і особливій. Остання була створена В. Сухомлиновим у бутність його військовим міністром. Цей підрозділ оцінювався сучасниками досить неоднозначно. Украй негативну оцінку йому давали генерали А. Денікін і М. Духонін [7, с. 207-209]. Утім, погляд Духоніна є упередженим, оскільки він говорив про конкурентів, а Денікін славився повним нерозумінням ні розвідувальних, ні контррозвідувальних завдань. Однак діяльність цього підрозділу набула надмірного розголосу, у зв'язку з чим Сухомлинов зробив офіційне заперечення існування при Воєнному міністерстві особливого розшукового підрозділу.

Невдовзі у контррозвідувальному захисті військ відбулись істотні зміни. Фактично усунуто було від цієї діяльності політичну поліцію, оскільки з приходом у Корпус жандармів генерала В. Джунковського, з подачі Миколи II, заборонялась агентурна діяльність у військах [8, с. 110-111]. Хоча в інтересах контррозвідки ці заборони певною мірою можна було обходити, військова контррозвідка також істотно обмежувалась у своїх діях.

Систему режиму секретності так і не було створено. Документи у військах зберігались зі злочинною недбалістю. Повне нерозуміння необхідності дотримання таємниці було притаманне для вищих кіл. Навіть глава німецької військової розвідки В. Ніколаї висловлював щире нерозуміння того факту, що ряд німецьких офіцерів стали флігель-ад'ютантами царя. Звичним явищем були розголошувачі в генеральських погонах, і справжнім бичем – балакучість офіцерів [9, с. 55; 10, с. 77].

У сфері контррозвідувального захисту збройних сил зусилля Департаменту поліції та військової контррозвідки скеровувалися передусім на виявлення закордонних розвідувальних центрів та оперативне проникнення у них. Міжвідомча ж комісія 1909 р. визначила 22 категорії осіб-об'єктів контррозвідувальної діяльності, які з не-

значними змінами й увійшли в «Положення про контррозвідувальні відділення» та «Інструкцію начальникам контррозвідувальних відділень» 1911 року.

Цими об'єктами були, передусім, кадрові співробітники розвідувальних органів Німеччини й Австро-Угорщини, іноземні військові аташе, працівники посольств, консульств, місій, іноземні військові чини, що приїжджали до Росії. За агентурними даними, під спостереження потрапляли сім'ї та прислуга всіх перерахованих вище осіб, іноземці – жителі прикордоння та пунктів, що мають військове значення. Особливу увагу звертали на тих осіб, які за родом своєї діяльності стикалися з військовослужбовцями, представники закордонних воєнних заводів, підозрювані у частому перетині державного кордону без істотних причин. На обліку повинні були перебувати іноземні інженери, які працювали на російських заводах.

Серед російських підданих виділялися такі категорії: близькі контакти підозрілих іноземців, офіцери та класні чини – секретноносії, які жили не за засобами, підрядники та комісіонери військового відомства (особливо євреї). Загалом же підозрілими вважались всі євреї, які обертались у військовому середовищі.

Під посиленням контролем рекомендувалося тримати книжкові магазини військового напрямку та букіністів. Особливо часто відвідувані іноземцями.

З інших категорій російських підданих виділялися власники фотографічних апаратів, які здійснювали заміри, статистичні дослідження в місцях, важливих у військовому відношенні, службовці мобілізаційних відділень залізниць, інші залізничні службовці, особливо в прикордонних районах, помічені в частих контактах із військовослужбовцями, службовці та майстри військових і морських заводів та майстерень.

До категорії осіб, які безпосередньо підозрювались у шпигунстві; відновились жителі прикордонних районів, які часто отримували з-за кордону гроші, що не відповідали роду їх занять і способу життя;

родичі вже заарештованих за шпигунство; особи, які викликають військовослужбовців для занять по публікаціях; особи, помічені у спостереженні за російськими розвідувальними органами.

З установ першочергову увагу звертали на мобілізаційні заклади [11, с. 32-34; 12, с. 90-92].

Щодо взаємодії спецслужб, то законодавець визначив лише координацію при забезпеченні контррозвідувального режиму в місцях розташування укріпрайонів [13, с. 8].

Загалом же шляхи взаємодії двох контррозвідувальних відомств (військової контррозвідки та політичної поліції) були висвітлені в навчальному посібнику для офіцерів Генерального штабу «Служба генерального штабу. Розвідувальні органи армії». Документ проголошував залежне становище контррозвідки щодо політичного розшуку, залишивши в її компетенції оперативну роботу. Усі процесуальні дії віддавалися жандармам. Хоча після здійснення жандармською владою ліквідації, начальник контррозвідувального відділення мусив бути в курсі як дізнання, так і попереднього слідства та судового розгляду, отримуючи корисну з точки зору контррозвідки інформацію [12, с. 92-93].

Однак практична діяльність політичного розшуку цим не обмежувалася. Якщо матеріали заслуговували на увагу та мали відношення до сфери особливо небезпечних карних діянь, що посягали на економічний і державний лад імперії, політичний розшук, як правило, доводив їх до кінця самостійно, не передаючи військовій контррозвідці. Залежне становище не змінилось аж до початку війни.

У сфері контррозвідки складовою частиною загального нагляду, що здійснювався лише політичною поліцією, були контрольні-дозвільні функції. Передусім, це стосувалося держслужбовців. Недопуск нелояльних службовців убезпечував від витоку інформації, що могла потрапити до них при виконанні службових обов'язків. Основним документом, що характеризу-

вав особу, була «Довідка про політичну благонадійність» [1, с. 115].

Під ретельним оперативним наглядом перебували й вищі посадовці, що закономірно викликало нарікання. Утім за Миколи II цей нагляд ефективністю вже не вирізнявся. Хоча певні спроби зосередити увагу на державній лояльності службовців і робив П. Столипін [14, с. 158-182].

Інші обмеження безпосередньо були пов'язані із забезпеченням режиму секретності. Цивільним чиновникам заборонялася несанкціонована публікація власних творів щодо зовнішніх і внутрішніх зносин Російської імперії [15, ст. 726, 727, 529, 716]. Винних у порушенні притягали до адміністративної відповідальності.

Починаючи з 1906 р. важливим об'єктом нагляду жандармів стали депутати Державної думи. І не дарма, адже інколи у пресі з'являлися відомості про результати обговорення таємних законопроектів.

Напередодні Першої світової війни різко зросла роль інформації про зовнішньополітичні плани країн. Це обумовило ще один напрям контррозвідальної діяльності. При цьому керівництво МЗС Росії не робило майже жодних спроб створити комплексну систему захисту інформації. Більше того, чимало чиновників не розуміли необхідності дотримуватись елементарних правил щодо забезпечення недоторканності відомостей, що містять інформацію про плани й особливості проведення зовнішньополітичного курсу Російської імперії.

Однією з причин такого ставлення можемо назвати відсутність у державі чіткого переліку питань, які необхідно зберігати в таємниці. Кожен власник таємної інформації: уряд, МЗС, військове міністерство, Департамент поліції – на власний розсуд визначали перелік відомостей, що відносяться до державних секретів.

Певну роль у системі захисту відомостей, що становлять державну таємницю, відігравав контроль за в'їздом-виїздом російських підданих, у тому числі секретноносіїв. Навіть після полегшень 1881 р. необхідним було надати свідоцтво від по-

ліції про відсутність законних перешкод до виїзду за кордон [16, с. 78].

Як елемент контррозвідального режиму можна розглядати й паспортну систему, що передбачала посвідки на проживання та накладала певні обмеження на пересування територією імперії.

Департамент поліції у багатьох циркулярах (від 20 листопада 1888 р., 18 червня 1892 р., 20 липня 1893 р.), констатує «особливо посилений вплив до імперії іноземних, переважно німецьких і австрійських, військових розвідників», націлював підлеглих на встановлення «особливо пильного нагляду за іноземцями, які проживають на наших південно-західних та західних окраїнах та у місцевостях, що становлять особливу важливість у стратегічному відношенні». Тож іноземці, які прибували в Росію, повинні були мати паспорти, видані російськими місіями чи консульствами, або надати свої національні паспорти чи вандербухи (документ, у якому вказувалися рід занять власника та зміни ним роботи), завізовані російськими консульствами. Для проживання в Росії вони отримували від губернаторів посвідку на проживання строком на один рік. Встановлювались і режимні зони, у яких запроваджувався «особливий нагляд за іноземними підданими» [13, с. 315-325, 79, 120-122].

З кінця XIX ст. серйозну увагу звертали на використання з протиправною метою досягнень науки і техніки. Зокрема було вирішено впорядкувати роботу фотографів. Передусім, затверджувалися статuti фотографічних товариств, вводились обмеження на фотографування в закритих зонах. Перелік об'єктів, у районі яких заборонена фотозйомка, визначався командувачами військових округів. Жандармерія, поліція у свою чергу слідкували за дотриманням установленого порядку [13, с. 122-123].

Чимало турбот викликав у військової влади та керівництва МВС розвиток повітроплавання, зокрема у зв'язку з можливістю вести фотозйомку стратегічно важливих об'єктів зі значної висоти. Додатко-

ві обов'язки жандармерії в цьому відношенні було закріплено в низці циркулярів Департаменту поліції. У другій половині 1909 – початку 1910 рр. при штабі Корпусу жандармів навіть діяла «Особлива міжвідомча комісія щодо засобів боротьби з можливим здійсненням злочинних намірів за допомогою повітроплавальних пристроїв» [1, с. 125]. Особливої актуальності ця проблема набула після балканських війн, коли й були продемонстровані можливості аеророзвідки. Як засіб протидії було введення закритих для польотів зон навколо значних фортифікаційних споруд.

Також із 1891 р. всі літальні апарати, що несанкціоновано перетинали державний кордон, конфісковували незалежно від наявності прямого умислу в діях винного. Самих повітроплавців затримували та пересилали у Варшаву, Київ і Вільно до генерал-губернаторів «для точного роз'яснення появи повітряних куль у наших межах» [17, с. 203].

Розвиток засобів телефонного зв'язку зумовив введення заборони на організацію в прикордонних районах телефонних ліній станцій і станцій безпроводного телеграфу, щоб утруднити організацію оперативного зв'язку шпигунів із спецслужбами противника. Відповідальність за це покладалася на Корпус прикордонної охорони міністерства фінансів, губернські жандармські управління та жандармські управління залізниць. У подальшому довелося з'ясувати питання з утриманням поштових голубів і організацією безпроводного телеграфу в прикордонних районах.

Ще в лютому 1888 р. рішенням Держради ввезення голубів з-за кордону допускалося лише з особливого дозволу та за погодженням з міністром фінансів. Прикордонники, які піднімали питання протидії перехоплення інформації аж до 1906 р., отримали дозвіл стріляти по голубах. У результаті вжитих заходів протягом 1900-1910 рр. вдалося перехопити близько 200 розвіддонесень. Це, до речі, враховувалось і при написанні закону 1912 року. Хоча російська влада і в подальшому ставилася до контррозвідувальної роботи з

легковажністю, про що писали військовий прокурор О. Резанов і генерал О. Брусилів [18, с. 90; 19, с. 44].

Ефективність контррозвідувального захисту державних інтересів неможливо оцінити, не розглянувши ефективність захисту каналів зв'язку. Тривалий час у цій сфері контррозвідка взагалі не була присутня. Тож захистити цілком секретну інформацію, що поширювалася за допомогою радіотелеграфних засобів, вона не змогла. Примітивну самонадійність продемонструвало вище військове керівництво.

Спроби розробити типову інструкцію по збереженню, обробленню та пересилці таємних документів виявилися малоуспішними. Навіть після створення відповідного документа в серпні 1912 р. Генштаб у ньому визнавав недосконалість каналів зв'язку [20, с. 37].

Відзначались випадки втрати конвертів із грифами «таємно» і «цілком таємно», надходження телеграм не за адресою. Поширеним явищем було, коли все листування з військовими агентами велось на офіційних бланках, із зазначенням на конверті повної адреси, посади та чину адресата.

Утім, гострі військово-політичні конфлікти вплинули на розвиток криптографії [21, с. 34, 40].

Іншим напрямом роботи був оперативний захист державного кордону. З цією метою в 1912 р. в системі МВС було створено Комітет з охорони і відновлення державного кордону. До нього прикомандировувалися також представники Генерального штабу, МЗС і Мінфіну (представники митної та прикордонної служб). Жандарми мали право вести роботу в прикордонній смузі, а прикордонники зобов'язувалися сприяти їм за заявами. Хоча сфера їх дій так і не була чітко розмежована. Однак тут відзначається солідарність у діяльності різних відомств, принаймні випадки гострої міжвідомчої конкуренції авторові невідомі.

Ситуація в прикордонні особливо ускладнилася напередодні Першої світової війни. Почастішали спроби вербувань місцевих жителів і прикордонників. Такі

випадки були зафіксовані у Велбнській і Хотинській прикордонних бригадах. У цій ситуації звертає на себе увагу правильна постановка проблеми. Отримавши вербувальну пропозицію, секретноносій, не боячись негативних для себе наслідків, доповідав по команді. Прикордонне керівництво також чесно інформувало спецслужбу, що й проводила заходи, спрямовані на припинення протиправної діяльності. У грудні 1912 р. стражник Волинської бригади К. Біловецький зірвав спробу підключення до російської телефонної лінії. Прикордонник отримав особисту нагороду від імператора [22; 17, с. 204].

Говорячи про захист таємниць у державних установах і каналів зв'язку, варто згадати й організацію власної безпеки в самих спецслужбах. Передусім, у політичній поліції. Загальні положення щодо кадрової безпеки були конкретизовані у відомчих нормативних актах – «Правилах» від 23 липня 1903 р. і «Положенні про прийом офіцерів у Окремий корпус жандармів», затвердженому шефом жандармів М. Маклаковим 24 грудня 1913 р. [23, арк. 146].

Однак революційний хаос не оминув і жандармів. Вони губили шифри в громадських місцях, показували їх членам сімей, таким чином грубо порушуючи вимоги захисту таємної інформації. Траплялися випадки, коли новими наказами вводились у дію нові ключі, що втратили свою конспіративність [23, арк. 3-9]. Це може свідчити як про роботу іноземних спецслужб, так і революціонерів, серед яких було чимало асів таємної війни. Втім іноспецслужби використовували революціонерів і навпаки. Найбільш ризикованими були зносини з губернаторами, в апараті яких знаходилося немало ворогів існуючого режиму.

У самому відомстві також вкрай недбало ставились до режиму секретності, службової документації. Інспекція Департаменту поліції виявила випадки, коли до справ підшивались оригінали шифротелеграм поряд із розшифрованим текстом [23, арк. 28]. У цілому з 1908 р. і до початку війни шифри змінювали ще 12 разів.

Особливого розмаху заходи із забезпе-

ченням власної безпеки набули з приходом у департамент Єр'оміна, ідеєю фікс якого і був режим секретності. У 1910 р. в структурі особливого відділу він створює агентурний відділ, що займався розшуковою роботою в Росії та за кордоном і захистом режиму секретності в департаменті. Активізувалася робота з виявлення агентури революціонерів у політичній поліції. Ще більш ізольованими стали приміщення відділу, вводився суворий перепускний режим, більш жорсткі вимоги щодо листування та діловодства [3, с. 87, 95].

Як і в інших національних окраїнах Російської імперії, важливим напрямом діяльності жандармів в українських, особливо Правобережних губерніях була боротьба з національно-визвольним рухом. Украй небезпечним видавалося використання цих рухів з розвідувально-підривною метою.

Нарада 1909 р. відзначала, що оперативна обстановка в Південно-Західному краї, наприклад, ускладнюється майже переважуючою чисельністю «інороднього» населення. Це нібито дає підстави створювати справжні шпигунські гнізда [11, с. 31].

Головним же ворогом режиму жандарми проголошували український національно-демократичний рух. З метою дискредитації організацій подібного спрямування його називали «мазепинським». Причому, спецслужбам доводилось боротися з тим, чого вони не знали і не розуміли. Про це свідчить огляд українського руху за 1911 р. [24, арк. 25].

Як вкрай підозрілі, а в останні передвоєнні роки і як злочинні, розглядалися будь-які контакти росіян із греко-католиками. Ілюстрацією є випадок, коли А. Шептицький запросив волинського архієпископа Антонія до Львова, а той першого до Почаєва. Під тиском влади обидва від запрошень відмовилися, побоюючись звинувачень у неблагонадійності.

З початку XIX ст. починає формуватися так зване промислове шпигунство, що практично поєднується з військовим. Уряди іноземних країн активно підтримували це поєднання, не жалкуючи сил на викра-

дення промислових і військових секретів, використовуючи для цього навіть приватні компанії [25, с. 24]. Тож важливою складовою контррозвідувальної діяльності став захист економіки.

Зважаючи на специфіку державного ладу та політичного режиму в країні, застосування традиційних заходів з обмеження допуску іноземних громадян до відомостей, що містили державну таємницю, було утрудненим. Із підприємств з іноземним капіталом контррозвідка звертала увагу на заклади електротехнічної, металургійної, суднобудівної та військової промисловості, з виробництва і продажу сільськогосподарських машин, а також довідкової та страхувальної справи. Саме там працювала найбільш кваліфікована агентаúra інорозвідок.

Так, фактичним монополістом у справі виготовлення та установки електрообладнання серед військового кораблебудування був філіал німецького електротехнічного концерну «Російське акціонерне товариство Сіменс-Шуккерт». Хоча план кораблебудування добули все ж не вони, а А. Шептицький.

Безпосередньо напередодні Першої світової війни потік розвідувальної інформації з Росії до Німеччини та Австро-Угорщини зменшився. Відомості, в основному, йшли з центральних установ і закладів флоту. Інші дані були досить приблизні та розпливчасті. Вочевидь, причиною цього стало введення в 1912 р. жорсткої кримінальної відповідальності за будь-яку спробу розголошення або передачі іншій особі відомостей, що становлять державну таємницю. Це виявилось більш-менш ефективним як один із варіантів протидії явищу.

Говорячи про основні напрями контррозвідувальної діяльності, варто зазначити, що відповідні заходи не можуть бути ефективними при здійсненні пасивної оборони. Тому контррозвідувальні кроки варто поєднувати з розвідувальними. У цьому зв'язку можемо згадати підрозділ Департаменту поліції, очолюваний ротмістром М. Комісаровим і контррозвідувальні відділення військового міністерства.

Зважаючи на війну, що наближалася, політична розвідка тісно перепліталася з військовою. Так, улітку 1910 р. згідно з агентурними даними Люблінського ГЖУ австрійська розвідка приступила до організації складів зброї та підготовки спеціальних кадрів для диверсійних акцій на російській території у воєнний час. Одночасно з Києва надійшла інформація про активізацію генконсульства в середовищі українських націоналістів. Ці матеріали відразу були передані у військове міністерство. Після цього, за погодженням з прем'єр-міністром і військовим міністром, було скликано особливу нараду для відпрацювання заходів із протидії підривному і диверсійним акціям австрійців [17, с. 173].

Поєднання розвідувальної та контррозвідувальної роботи давало змогу втягувати противника в оперативні ігри, відволікаючи на незначні об'єкти, захищаючи таким чином державні секрети. Так, на початку століття військова розвідка отримала частину мобілізаційного плану XI корпусу австро-угорської армії, що стосувалася розвідроботи на території Правобережної України, та передала її до Департаменту поліції. Зважаючи на прийнятий в австро-німецьких спецслужбах порядок присвоювати агентам не псевдоніми, а номери, було встановлено, що тут знаходяться 28 завербованих агентів австро-угорської розвідки. Із них 10 були діючими, ще 18 – законсервованими на випадок війни. Діючі агенти перебували в Києві, Жмеринці, Кам'янець-Подільському, Житомирі, Бердичеві, Волочиську [26, арк. 1, 2, 4].

У результаті цієї операції австро-угорське командування отримало дезінформаційні матеріали щодо російської армії, розкрило об'єкти своїх устремлінь, було викрито низку іноземних агентів. Утім, із невідомих нам причин операцію не було доведено до кінця.

Головною перешкодою на шляху до підвищення результативності контррозвідувальної роботи була відсутність загальнодержавної системи протидії розвідувально-підривній діяльності іноземних спецслужб. Відсутність відпрацьо-

ваного механізму обміну інформацією з питань контррозвідки між МЗС, МВС і Військовим міністерством призводили до того, що чимало підозрілих осіб опинялися поза контролем влади. Проблема організації контррозвідувальної служби присвячувалися міжвідомчі наради 1908 і 1911 рр., які хоча б намітили основні принципи співпраці між спецслужбами. Той факт, що військова контррозвідка комплектувалася переважно жандармськими офіцерами, які підпорядковувалися військовому командуванню та контактували з Департаментом поліції, призводив до численних сутичок. Усі начальники ГЖУ були впевнені в підпорядкованості їм контррозвідників.

Постійним головним боєм для контррозвідки було все, пов'язане з установленням правильних службових відносин з працівниками прикордонних і митних служб, особливо з жандармськими та поліцейськими чинами. Як правило, військові не довіряли жандармам, і навпаки. Одним зі виявів недовіри було ігнорування повідомлень. З іншого боку, завдяки подвійному контролю військових і жандармів усі арешти були відносно нечисленими та обгрунтованими.

Спроби ж дати опис у нормативно правових актах усіх способів отримання конфіденційної інформації з диференціюванням кримінальної відповідальності за їх використання виявилися приреченими на провал. Неможливо було заздалегідь передбачити всі методи і засоби, що використовуються в таємній війні. Спроба регламентувати заходи з організації зберігання, оброблення та знищення матеріалів і документів, що містять держтаємницю, шляхом включення відповідальності за їх порушення в нормативно правові акти довела свою неефективність. Відсутність детального переліку відомостей, що становлять державну таємницю, унеможливила чітку градацію між таємними відомостями та відкритою інформацією. Тому в суді було важко довести факт того, що інформація обвинувачених містила державну таємницю.

Скажімо, у квітні 1912 р. за ст. 1035 Статуту Карного судочинства було притягнуто до відповідальності колишнього службовця контррозвідувального відділення КВО С. Постникова. Останній встановив конспіративні зносини з австро-угорською розвідкою та передав їй дані щодо російських спецслужб. Подальші каральні санкції свідчать про недосконалість російського законодавства, особливо в питаннях кваліфікації злочинів. Адже покараний він був за розголошення службової інформації, а не за державну зраду [27, арк. 2-8].

Були і більш кричущі випадки. У 1910 р. на процесі Хана головний військовий суд висловив думку, що «передача агентам іноземної держави всіх взагалі наказів по військовому відомству не підлягає покаранню», мотивуючи це тим, що в цих наказах містяться відомості, якими керуються у своїй діяльності всі чини військової частини, відповідно до цього такі документи не можуть бути таємними [18, с. 57].

Така думка викликала справедливу критику практиків, які зазначили, що загальнотеоретичні міркування є відірваними від життя. Ці накази також містять певну частку таємної інформації. Наприклад, дані про приховану мобілізацію є цілком таємними, однак їх можна отримати на основі аналізу наказів по військовій частині. Часто використовувався досвід російсько-японської війни.

Рішення військового суду було локалізоване роз'ясненням Сенату, який зазначив, що збір відомостей про кількість військ і назви військових частин у будь-якому пункті для передачі іноземній державі є кримінально карним діянням [18, с. 59].

Лише з прийняттям Закону від 5 липня 1912 р. влада спробувала розширити сферу заборон на збір інформації про оборонний потенціал імперії. Нове формулювання передбачало відповідальність не тільки за передачу державних таємниць, а й за збір нетаємної інформації. Це обумовило й більш чітке визначення напрямів роботи контррозвідувальних органів.

Висновки

Таким чином, на початку ХХ ст. контррозвідальна діяльність набула системних ознак. Основними її напрямками стали захист органів влади та управління, дипломатичних представництв і структур, вивчення та перевірка осіб, які оформлюються для допуску до державної таємниці, забезпечення власної безпеки, контррозвідальне забезпечення економічного, інформаційного, науково-технічного потенціалу, оборонно-промислового і транспортного комплексів та їх об'єктів, систем зв'язку, збройних сил, дипломатичних установ.

Здавалося, що системі спецслужб, які довели ефективність своєї діяльності щодо захисту державного режиму, забезпечене досить тривале життя. Однак уже

невдовзі урядові довелося вносити до неї істотні зміни, обумовлені двома основними причинами: новим революційним підйомом у країні та «обставинами воєнного часу».

Як підсумок, можна навести слова А.С. Резанова, сказані ним через рік після початку Першої світової війни: «Після цілого ряду років розбещеності в цій галузі необхідним був певний проміжок часу, щоб прищепити військовим чинам звичку вдумливого ставлення до поняття військової таємниці та військової скритності». На жаль, слова військового прокурора так і залишилися побажанням. Звичку «вдумливого відношення до поняття військової таємниці і військової скритності» змогли прищепити суспільству тільки в радянські часи.

Список використаних джерел

1. *Ярмиш О.Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О.Н. Ярмиш. – Харків : Консум, 2001. – 288 с.
2. *Омельченко І.К.* Політична поліція Російської імперії і Україна (середина ХІХ ст.) / І.К. Омельченко. – К. : Інститут держави і права НАН України, 2007. – 146 с.
3. *Перегудова З.И.* Политический сыск России (1880-1917 гг.) / З.И. Перегудова. – М. : РОС-СПЭН, 2000. – 432 с.
4. Краткий систематический свод действующих законоположений и циркулярных распоряжений, относящихся до обязанностей чинов губернских жандармских управлений по наблюдению за местным населением и по производству дознаний / Сост. полковник Добряков. – С.-Пб., 1903. – 688 с.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3876.
6. Волинський обласний державний архів. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1124.
7. *Деникин А.И.* Путь русского офицера / А.И. Деникин. – М. : Прометей, 1990. – 304 с.
8. *Ченцов В.* Політичний розшук у царській Росії. Жандармерія і охрнка / В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2. – С. 5-280.
9. *Сейдаметов Д., Шляпников Н.* Германо-австрийская разведка в царской России / Д. Сейдаметов, Н. Шляпников. – М. : Госвоениздат, 1939. – 69 с.
10. *Самойло А.* Две жизни / А.А. Самойло. – М. : Военное издательство министерства обороны, 1958. – 256 с.
11. *Галвазин С.Н.* Охранные структуры Российской империи : формирование аппарата, анализ оперативной практики / С.Н. Галвазин. – М. : Совершенно секретно, 2001. – 192 с.
12. *Никитинский И.* Из истории русской контрразведки : Сборник документов / И. Никитинский. – М. : УГА НКВД СССР, 1946. – 310 с.
13. Законы о полиции / Составил Н. Волков. – М., 1910. – 848 с.
14. Мобилизация реакции в 1906 году // Красный архив. – 1929. – № 1(32). – С. 158-182.
15. Устав о службе по определению от правительства и положение об особых преимуществах гражданской службы в отдаленных местностях / Сост. Н.Н. Широков. – С.-Пб., 1910. – 362 с.
16. *Белявский Н.Н.* Полицейское право (административное право) / Н.Н. Белявский. – Пг., 1915. – 409 с.
17. *Старков Борис.* Охотники на шпионов. Контрразведка Российской империи 1900-1914 / Б. Старков. – С.-Пб. : Питер, 2006. – 304 с.
18. *Резанов А.С.* Немецкое шпионство / А.С. Резанов. – Пг., 1915. – 336 с.

19. *Брусилов А.А.* Мои воспоминания / А.А. Брусилов. – М. : Воениздат, 1983. – 256 с.
20. *Гуз А.М.* Історія захисту інформації в Україні та провідних країнах світу : Курс лекцій / А.М. Гуз. – К. : Видавництво НА СБ України, 2006. – 208 с.
21. *Ботвінкін О.В.* Історія охорони державної таємниці в Україні / [О.В. Ботвінкін, В.М. Шлапаченко, В.П. Ворожко, А.С. Пашков]. – К. : Науково-видавничий відділ НА СБ України, 2008. – 155 с.
22. *Плеханов А.М.* Разведывательная служба Отдельного корпуса пограничной стражи / А.М. Плеханов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fsb.ru/history/read/1998/plehanov.html>
23. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2154.
24. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 861. – Спр. 259, ч. I.
25. *Князев С.О.* Генезис системи охорони державної таємниці на території України / С.О. Князев, О.В. Ботвінкін, О.А. Колеснік. – К. : Видавництво НА СБ України, 2005. – 88 с.
26. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 594.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3094.